

ТИЛДЕ ПСИХИКАЛЫК АБАЛДЫ ТУЮНДУРУУЧУ СӨЗДӨРДҮН ИЗИЛДЕНИШИ

Мамбетсадыкова А.С.

Тоо-кен иши жана тоо-кен технологиялары институту, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: Даны основные слова, обозначающие психическое состояние человека.

Ключевые слова: радость, возненавидеть, удивить, недоумение, охадачить, поразить.

RESEARCH OF WORDS DENOTING A PERSON'S MENTAL STATE

Mambetsadykova A.S.

Institute of mining and mining technologies, Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract: This article discusses the linguistic peculiarities of expression of emotional and psychological state of the person.

Key words: joy, hate, surprise, perplexity, amaze.

Адамдын психикалык абалын туюндуруучу сөздөр негизинен кыймыл-аракетти билдирүүчү (этиш) сөздөрдүн тизмегинен көп учуратабыз, ошондуктан “эмоционалдык сөздөр”, “психикалык абалды билдирүүчү сөздөр” деп кийинки мезгилде тилде атайын изилдөөнүн предмети катары каралууда. Кийинки жыйырма жылдын ичинде Д.А.Буслаева, Л.М.Васильева, В.С.Лысенко, С.Н.Родлеева, М.И.Лазариди, Е.Е.Жуковская ж.б.у.с. окумуштуулар ушул темада атайын изилдөөлөрдү жүргүзүүдө. Мисалы, Е.Е.Жуковская эмоционалдык абалды анализдөө үчүн он этиш сөздү алып караган: таң калуу (удивить), айран калуу (изумить), таң калтыруу (поразить), толкундоо (взволновать), чоочуу (потрясти), арсар болуп калуу (вызвать недоумение), кыйын абалда калуу (озадачить), айласын кетирүү (ошарашить), айласын кетирүү, айран калтыруу (ошеломить). Изилдөөчү өз эмгегинде булл сөздөргө атайын семантикалык анализ жүргүзгөн.

Н.И. Шапилова ички психикалык сезимдерди билдирүүчү сөздөргө (коркуу, жинденүү, таарынуу, кубануу, сүйүү, жек көрүү, четке кагуу, уялуу) структуралык-семантикалык анализ жасаган.

А. Зализняк “коркуу” сезимине байланыштуу сөздөрдүн, айрыкча “коркуунун” өзүнүн семантикасын деталдуу изилдеген, ал эми В.Е.Пахмелькина коркууга, коркунучтук мааниге ээ этиш сөздөрүнүн лексика семантикалык маанисин ачып берүүгө аракет жасаган.

Салыштыруу планда Н.Я.Тышковский, А.М. Сарыбаева, А.А. Кияшева ж.б. иштешкен. Байыркы түрк элдеринин Орхон-Енисей жазууларында “кыймыл-аракетти жана ал-абалды билдируучу сөздөр” деген бөлүмүндө маанисине карай *кыймыл аракетти туюндуруучу этиштер, абалды билдирүүчү этиштер, кептик жана ой жүгүртүү процесстерин туюндуруучу этиштер*, кабыл алуунун жана сезим менен эмоцияны туюндуруучу этиштер деп бөлүп каралган. Мында, кыймыл-аракетти туюндуруучу сөздөргө *атлан, атлат, йолук, йугур, каганла* ж.б. сөздөрдү мисал кылып беришкен. Бул мисалдардан төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот: булл бөлүмдөгү сөздөр субъекттин же автордун кандайдыр бир кыймылда болгондугун туюндурат. Ал эми абалды туюндурган этиш сөздөргө *аңла, бол, йет, йор*, ж.б. сөздөрдү киргизишкен. Бул сөздөрдүн маанисинде инсан, же автор, же сүйлөмдүн ээси кандайдыр бир шартта же жагдайда жайгашкандыгын билдирүүдө. Кептик жана ой жүгүртүү процесстерин туюндурган сөздөргө *ай, сана, те, ти, топла* деген сөздөрдү мисал кылып көрсөтүшкөн. Берилген мисалдарды ич ара кептик сөздөрдү билдирүүчү жана ой жүгүртүү процесстерин билдирүүчү сөздөр деп бөлүп карашкан. Акыркы бөлүмдө *есит, бил, сакын, сак, тиле, туй, өтүн* ж.б.у.с. сөздөр каралган. Мында маанисине карай эмоционалдык белгиге ээ сөздөргө *сакын, тилетуй, отун* деген сөздөрдү киргизүүгө болот. Бул эмгекти карап биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик, биринчиден, түрк тилдүү элдерде сөздөр лексикалык маанисине карай бөлүштүрүү багыты туура жүргүзүлгөн, экинчиден, орус тилине гана тиешелүү “категория состояния” түрк тилдүү элдердин тилине кандайдыр бир деңгээлде тиешелүү, бирок, бул тилдерде категория

башка максатта, башка мааниде берилген, себеби аңла, бол, йет, олурж.б. сөздөр кандайдыр бир абалга дуушар болгондугун түшүндүрүүдө. Ал эми эмоцияны туюндурган сөздөрдү адамдын, инсандын каалоо- тилеги менен байланыштырып карашкан деген жыйынтыкка келүүгө болот, анткени мисалга берилген сөздөрдүн мааниси буга далил: салкын (думать, горевать, грустить), тиле (желать, просить), туй (узнать, проучить), өтүн (молить, просить).

Демек, түрк тилдүү элдерде сөздөрдү семантикасына карай бөлүштүрүү туура багытта жүргүзүлгөн деп айтууга толук мүмкүнчүлүк бар, анткени биз кыймыл-аракетти билдирген сөздөргө гана кыскача токтолуп буга күбө болуп жатабыз.

Ошентип, биз жогоруда көрсөтүлгөн эмгектерге адабияттарга таянып, кыймыл аракети билдирүүчү сөздөрдү экиге бөлүп карайбыз. Мындай бөлүштүрүп кароонун дагы бир максаты – алардын функционалдык-семантикалык мейкиндигин (талаасын) тактап билүү. Кыймыл-аракетти билдирүүчү сөздөр ишмердүүлүк, жүрүм-турум, кылган ишж.б.у.с. процесстердин айланысында уюштурулса, абалды туюндуруучу сөздөр негизинен субъектин ички абалы же көңүлү менен байланышта каралып, анын кандайдыр бир шартка, абалга дуушар болгондугу менен каралат. Кыймыл-аракетти жана абалды туюндуруучу этиштер семантикалык, функциялык, грамматикалык белгилери боюнча да айырмаланып турушат. Кыймыл-аракетти билдирүүчү сөздөр өзүнүн семантикалык түзүлүшүнүн татаалдыгы менен, б.а. активдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Активдүүлүк – булл этиштик лексема менен аталганактанттын биргелешкен кыймыл-аракетин чагылдыруучу семантикалык компонент. Бул категорияны негизинде активдүүлүк менен инактивдин карама-каршылыгы жүрөт. Мында субъекттин объектке багытталган, анны өзгөртүүгө далалат кылган ишмердүүлүгү, башкача айтканда, семантикалык мүнөздөмө боюнча булл этиш сөздөр кыймылдуу түрдө чагылдырылат. Мисалы: үйдү тазалоо, шаарды калыптандыруу. Ал эми абалды билдирүүчү сөздөр объектке эмес субъектке багытталып, статикалык мүнөзгө ээ, алар адамдын акыл-сезиминде көпкө сакталуучу маанини туюндурган сөздөр. Мисалы, *мен андан негедир уялам. Атам шаардагыжайдан коркот.*

Бардык абалды билдирүүчү этиштерди өз ара ички *абалды туюндуруучу, тышкы абалды туюндуруучу жана оптикалык кубулуштарды билдирүүчү* этиштер деп үч типке бөлүп карайбыз. Бул типтер бири-бири менен өтө тыгыз байланышта. Адам бир эле учурда ар кандай абалга дуушар болуп, өз абалын ар кандай формада чагылдырат.

Биринчи типте адамдын ички сезими менен байланыш сөздөрдү киргизебиз. Мисалы, көңүлүм ооруп калды, ичим жылый түштү, ыраазы болдум, сагына баштады, көңүлү көтөрүлдү ж.б. Экинчи типке адамдын тышкы физиологиялык реакциясы менен байланышкан абалды туюндуруучу сөздөрдү киргизебиз. Мисалы, бозоруп кетти, өңү кубарып чыкты, көзү чакчая түштү ж.б.

Ал эми үчүнчү типке кандайдыр бир абалдан экинчи бир абалга дуушар болгон учурундагы абалын туюндуруучу сөздөрдү киргизебиз, караңгыдан жарыкка чыккан учур – көзү караңгылап кетти, отуруп тура калган учур – башы айланып кетти ж.б.

Ар бир абалдын пайда болушуна кандайдыр бир кырдаал себеп. Ал кырдаал адам тарабынан жактырылып (кубануу, ыраазы болуу, сыймыктануу) же тескерисинче терс жактырылбай (жинденүү, көңүлү чөгүү, нааразычылык туудуруу) кабыл алынат, ошондуктан ар бир абалды туюндуруучу сөздөр предикат боло алат, б.а. абалды туюндурган маанилик касиетке ээ. Этиш, зат атооч, сын атооч сөз түркүмүндөгү сөздөр предикат катары колдонулат: мен сүйүнүп турам; алар ыраазычылыгын билдиришти; кубанган Алиман чуркап кирип келди; мен кубанычтуумун. Ар кандай мисалдарга, материалдарга таянып, абалды туюндурган сөздөргө негизинен этиш сөздөр көбүрөөк мүнөздүү деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Колдонулган адабияттар

1. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Ф: 1969
2. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М: 1965
3. Орхон – Енисей тексттери. – Ф: Илим, 1982
4. Келдибекова Т.А. Глаголы действия в совр.русс.яз. – Днепропетровск. 1986.